

Doktori értekezés tézisei

Wolf Mária

**A borsodi földvár
Egy államalapítás kori megyeszékhelyünk**

Szeged 2008.

Bevezetés

Mint ismeretes, Györffy György vetette fel először, hogy a Szent István-kori megyék centrumai földvárak lehettek. E korai megyeszékhelyek építési idejéről és módjáról, a bennük egykor folyt életről kevés írásos adatunk van. Ezért vált különösen jelentőssé az ispánsági várak régészeti feltárása, amely az 1970-es évek elején indult meg. Az ásatások igazolták Györffy elméletét. Bizonyossá vált, hogy legkorábbi központjaink megyeszékhelyként épült váraink voltak. Az István uralkodása alatt létrejött megyékből a mai Magyarország területén azonban mindössze öt olyan található, amelynek központja az évszázadok során nem pusztult el, nem épült rá az újabb és újabb korok települése. Ezek közül Borsod az utolsó, amelynek területe szabadon kutatható. A vár sáncaira és belső területére egyaránt kiterjedő feltárása 1987-1999 között folyt.

Az ásatás igen gazdag eredményeket hozott. Nemcsak az egykori megyeszékhelyet, az ispáni várat, a hozzátartozó templomokat, és temetőt, hanem egy 10. századi magyar falut is sikerült feltárnunk. De az ásatás során bepillanthattunk a borsodi vár, és Borsod falu későközépkori történetébe is. Munkám célja, hogy az ásatási eredmények ismertetése révén hozzájáruljak korai történelmünk néhány igen fontos kérdésének, a honfoglaló magyarság életmódjának, gazdálkodásának, az Árpád-kori megyeszékhelyek építési idejének, módjának, valamint szerepkörének jobb megismeréséhez.

A borsodi földvár kutatásának története

A Bódva völgy honfoglalás- és kora-Árpád-kori történetének tanulmányozásához legbőségesebben a nyelvészeti adatok, pontosabban a helynevek, állnak rendelkezésünkre. A hely - és víznevek elemzése során a korábbi kutatás sűrű szláv településhálózatot tételez fel ezen a területen. Ezek az elképzelések azonban túlzóak, igazolásukra semmiféle bizonyító anyaggal nem rendelkezünk. A Bódva völgy honfoglalás előtti települési viszonyainak megítélésére kevés konkrét adat áll rendelkezésünkre. Későavar sírok, illetve leletek kerültek elő Sajószentpéter közelében és Edelény területén. A leletek a griffes-indás népesség hagyatékához tartoztak, és a 8. század második felére keltezhetők.

A Bódva völgy honfoglalás, és kora-Árpád-kori történetének tanulmányozásához az előzőeknél valamivel több adat áll rendelkezésünkre, írásos forrásokban azonban nem

bővelkedünk. Korai oklevelek egyáltalán nem említik ezt a vidéket. Az első borsodi földvárra vonatkozó híradás Anonymus Gestájában szerepel. E szerint Árpád vezér a honfoglalás során Bors vezért küldte ki erre a területre, hogy egészen a Tátráig kémlelje ki a vidéket. Bors a környék lakosságát összegyűjtve alkalmas helyen, a Bódva folyó partján várat építtetett, amelyet az ő nevéből Borsodnak neveztek el. Ebben a várban Árpád Bors vezért tette meg ispánnak, rábízva a környék gondozását.

Közismert, hogy Anonymus regényes művét nem tekinthetjük hiteles történeti forrásnak. Azt azonban, hogy a honfoglaló magyarság megtelepedett ezen a vidéken, több 10-11. századi szórványeletünk is igazolja. (Borsod-Derékegyháza, Edelény-Semmelweis utca, Finke-Vasútállomás, Borsod Fő út 268.).

A 19. századi történetírás egyértelműen szláv eredetűnek tartotta a várat. Ezzel ellentétben, a két világháború közötti kutatás alapvetően őskori eredetűnek gondolta. 1895-ben, majd 1926-ban kisebb ásatást végeztek itt.

Az anonymusi hagyománynak megfelelően a régebbi kutatás nem kételkedett abban, hogy a borsodi földvár szláv, vagy őskori előzmények után, de a magyar honfoglalás idején, a 10. században épült. Györffy György volt az első, aki kifejtette, hogy az anonymusi híradás igaz, csak nem a honfoglalás, hanem az államalapítás idején lezajlott eseményt örökít meg. Bors nem honfoglaló vezér, hanem Szent István korában élt személyiség, Borsod megye első ispánja volt.

A borsodi vár a vidék egyik legszerencsésebb pontján, a földrajzi erőforrások valóságos fókuszában áll. Északról védett, nehezen megközelíthető, délről viszont nyitott, jól belátható vidék övezi. Lábánál a Kárpát medence egyik ősi, igen jelentős, észak-déli irányú útja haladt el.

Az ispáni várat megelőző falu

Borsodon az ispáni várat megelőző település házai és más objektumai a mai várdomb északi oldalán, helyezkedtek el, a későbbi sáncok alatt is megtalálhatók voltak. A feltárt területen nyolc házat meglehetősen alaposan sikerült megfigyelnünk. További hármat azonban csak részleteiben ismerhettünk meg. A falu leégett, házai egyszerre pusztultak el a tűzvészben.

A borsodi faluban kétféle háztípust leltünk. Mindkettő földfelszínen állt. A házak többsége kőalapú faház lehetett. Vastag, égett agyagomladékuk azt mutatja, hogy az alapozás

köveit agyagba rakták, esetleg a fentebbi szinteket is kitapasztották. Ezek mellett azonban fatuskókra állított boronaházat is megfigyeltünk. Napvilágot látott továbbá egy nagyobb méretű kőépület is. A házak padlója tapasztott volt, és több esetben megtaláltuk a tetőzet megégett, lehullott maradványait is. A házak kisméretű kemencéje kőből készült. Két esetben leltünk a kemencéhez kacsolózó szikrafogót, amely a faházak füstmentesítését szolgálta. Ugyancsak két esetben tudtuk megfigyelni, hogy a házaknak padlója is volt.

Árpád-kori faluásatásainkon mind nagyobb számban kerülnek elő faházak maradványai. Feltehető tehát, hogy a faházak a legkorábbi időktől fogva szerves részei voltak a magyar falvaknak, a faépítészetnek pedig sokkal nagyobb szerepe lehetett a korszakban, mintahogyan azt korábban gondolták. Borsod mellett több olyan 10. századi falut ismerünk, amelyre nem a földbemélyített házak elsöprő többsége jellemző. Világi rendeltetésű, részben, vagy egészben kőből készült épületre vonatkozó adatunk az egész Árpád-korból kevés akad. A megfigyelések jó része nem egyszerű falusi házakra, hanem rangosabb személyek, papok, birtokosok lakóhelyeire vonatkozik. Valószínű az is, hogy a Borsodon feltárt kőépület a település vezetőjének otthona lehetett. A többi kőalapú faházban azonban minden kétséget kizáróan a közösség egyszerű tagjai éltek.

A borsodi házak, mint egy utca két oldalán, zárt beépítési rendben helyezkedtek el. A falu képe nem az egész Árpád-korra jellemzőnek tartott nagy területen fekvő, szórt településre, hanem sokkal inkább a későbbi utcás falvakra emlékeztetett. A borsodi települést, a házak omladékai közül előkerült leletek egyértelműen a 10. századra kelteznek. E 10. századi falu valamennyi feltárt háza a felszínen állt, kőből, illetve fából épült. Mindez élesen ellentmond a korábbi kutatások nyomán általánosan elfogadottá vált képnek.

Az újabb kutatások, nem utolsósorban a Borsodon feltárt település nyomán világossá vált, hogy a fölmenő falú, illetőleg földfelszíni épületek jelentősége a 10. századtól az egész Árpád-koron át jóval nagyobb volt, mint korábban gondolták. Borsodon tehát sem a településszerkezet, sem a házak építőanyaga nem emlékeztet az egész Árpád-korra jellemzőnek tartott faluképre. Annál inkább hasonlít azonban a Közép- és Kelet-Európa területén újabban feltárt településekre. Pusztasági léte is ellentmond azoknak az elképzeléseknek, melyek szerint Magyarországon ezidőtájt nemhogy állandó határú falvakkal, de még jelentős számú téli szállással sem számolhatunk.

Legnagyobb számban kerámiatárgyakat leltünk. A házakban a már használaton kívüli töredékek mellett általában 12-16 ép, vagy csak a föld által összenyomott cserépedényt találtunk. Ezt, minthogy a házak leégtek, lakóik menekülésszerűen, értékeik jelentős részének

hátrahagyásával távoztak, a korabeli háztartások teljes edénykészletének tekinthetjük. Szemben az eddigi elképzelésekkel az előkerült kerámialeletek egyértelműen azt bizonyítják, hogy a korabeli házak jól felszereltek voltak, és edénykészletük formakincse változatosabb volt az Árpád-kor későbbi időszakainak háztartásánál.

A hazai leletanyagban egyedülálló, nagyméretű, szűk szájú, hengeres nyakú, erősen hasasodó edényünk, a pithosz, tároló edény volt. Az edénytípus legközelebbi párhuzamai a szaltovói kultúra edényművességében találhatók.

A borsodi edények között külön csoportot alkotnak a nyakukon vízszintes bordával tagoltak. Az analógiák alapján úgy vélem, a „bordás nyakú edények” funkcionális csoportot alkotnak, amelyekre a tej feldolgozása, a tej, esetleg tejtermékek tárolása során lehetett szükség. Nyakkiképzésük nem annyira díszítő, mint inkább praktikus okokra vezethető vissza. Jelenlegi tudásunk szerint ez az edénytípus hiányzik a Kárpát-medence 8-9. századi fazekas termékei közül. Így megjelenésüket a honfoglaló magyarság betelepedésével kell kapcsolatba hoznunk. Ez az edényfajta az Árpád-kor későbbi időszakaiból egyelőre ismeretlen.

A borsodi kerámiatípusok számbavételénél feltűnő, hogy a több mint száz épp edény, és igen nagy mennyiségű töredék között egyetlen cserépbográcsot, vagy bogrács töredéket sem leltünk. A cserépbográcsokkal foglalkozó igen gazdag irodalom egyöntetűen úgy véli, ez az edényforma a honfoglaló magyarsággal jelent meg a Kárpát-medencében, hozzátartozott annak jellegzetes, félnomád életmódjához. Ismeretes azonban, hogy bogrács nem került elő 10-11. századi sírokból, és hiányzik több más, 10. századra keltezhető településünk leletei közül is. Arra tehát, hogy az Árpád-kori Magyarország oly népszerű, és gyakori edényét, a cserépbográcsot, a 10-11. században már használták volna jelenleg semmiféle konkrét bizonyítékkal, nem rendelkezünk. A fentebbiek tükrében erősen kérdésesnek látszik a honfoglaló magyarság életmódjának és a cserépbográcsok összekötésének lehetősége is. A cserépbogrács hiányzik honfoglalás kori leletekben gazdag Felső-Tiszavidékről, Bodrogykőzből, illetve Rétkőzből is. Vagyis pont azokról a területekről, és azokból az időszakokból hiányoznak a bográcsleletek, amelyekben jelenlegi történeti és régészeti ismereteink alapján még elképzelhető lenne, hogy a magyarság speciális, félnomád életmódot folytatott. Ha pedig mindehhez még azt is hozzávesszük, hogy a bográcsleletek a 12. században szaporodnak meg, használatuk pedig a 12-13. században vált általánossá, akkor semmiképpen sem tarthatjuk fent azt az elképzelést, amely szerint a magyarság az üstök készítési hagyományait a Don-vidéki levédiai hazájából hozta magával, ahol a 8-9. században a szaltovói műveltség népeitől az üst használatával együtt járó, letelepülő félben lévő, félnomád életmódot is átvette. Maga a pusztán tény, hogy az Árpád-kor folyamán az összes

korabeli településtípusban használták a bográcsot, ellene mond az üstök speciális életmódhoz való kötésének.

Az újabb kutatások tükrében körvonalazódik korai településeinknek egy olyan csoportja, amelyre a borsodihoz hasonló technikai színvonalú, forma kincsű, díszítésű edénykészlet jellemző, és amelynek leletei között nem találjuk meg a cserépbográcsokat. E településeket kerámialeleteik összetétele, a kézzel formált edények, sütőharangok, valamint a korongolt bográcsok hiánya, mind a 8-9. századi késő avar kortól, mind pedig a 11-13. századi Árpád-kortól egyértelműen elválasztja.

A házakban két ekevasat két rövid kaszát, ásóvasalást, sarlót, malomköveket, birkanyíró ollót, kolompot is leltünk.

A falu minden pontján találtunk megszenesedett gabonamagvakat. Összesen 47 helyről tudtunk mintát venni, ebből csaknem 9 kilónyi tiszta maganyagot lehetett megvizsgálni. A vizsgálat 120 növényfajt, illetve taxont különített el. A tavaszi vetésű kapás-, és az őszi vetésű gabonagyomok alapján jelentős kiterjedésű szántóföldekre és kertekre lehet következtetni. A természetes növénytakaróból származó magvak egyes darabjai viszont irtásterületekre mutatnak. A természetett növények között megtalálhatjuk a különböző gabonafajtákat, hüvelyeseket, kerti növényeket, természetett gyümölcsöket, valamint az olaj és rosnövényeket. A gabonafélék közül leggyakoribb a közönséges búza, és a rozs volt. A kerti növények közül igen nagy mennyiségben látott napvilágot a borsó és a lencse. De találtunk vöröshagyma, fekete mustár, valamint petrezselyem magokat is. A gabonapótló növények közül igen jelentős mennyiségben látott napvilágot köles és olasz muhar. A korabeli gazdálkodást kiegészítő gyűjtögetés folytán kerülhettek a településre a mogyoró, kökény, málna, bodza, lisztes berkenye maradványok. A borsodi falu népe tehát sokféle növény termesztésével foglalkozott, amelyek helyhez kötött, letelepült életmódot feltételeznek. Ezt bizonyítják az előkerült állatsontleletek is. A szarvasmarha csontok száma kiemelkedően a legmagasabb a leletek között. Ezt jócskán lemaradva követte a sertés, majd még kevesebb juh, és ló. Ezer szarvasmarhacsont-leletre mindössze 29 ló jutott.

Ezeken kívül a leégett házakban, illetve a falu területén szétszórva néhány egyszerű ékszer, karperecek, gyűrűk, valamint több 5 S-végű, nyitott, és kisméretű körte alakú hajkarika látott napvilágot.

Az egyik házban két félkész zabloldalpálca is előkerült. Az agancsból készült zabloldalpálcák egyikén az enyhén domború, csiszolt felületbe két palmettacsokorból álló mintát vésték.

A leletek közül legpontosabban az ékszereket keltezhetjük. Ezek a 10. század második felére mutatnak.

A fentiek alapján úgy véljük, a borsodi település a 10. század negyedik negyedében, a 970-80-es években pusztulhatott el. Ezt a keltezést a C14-es vizsgálatok eredményei is megerősítik. A falu lakóinak etnikai hovatartozását minden kétséget kizáróan bizonyítja a 7. házban lelt palmetta mintával díszített faragott csont zabloldalpálca. Az ismétlődő palmettacsokor a honfoglaló magyarság régészeti emlékeinek legjellegzetesebb és legkönnyebben felismerhető díszítése. Borsodon a két félkész zabloldalpálca egy olyan házból került elő, amelyben gabona, ekevasak, rövid kasza, kolomp, fejsze, és edények is napvilágot láttak. Vagyis a ház semmiben sem tért el a falu többi házától, lakójában pedig a közösség egyszerű, földműves tagját sejthetjük. Nagyon valószínű tehát, hogy a zablák helyben készültek.

A falu keletkezési idejére nincs adatunk. A kialakult településszerkezet, és gazdálkodásmód azonban valószínűvé teszi, hogy pusztulását megelőzően néhány évtizeddel korábban a magyarság egy csoportja már megtelepedett ezen a vidéken.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a borsodi 10. századi magyar falu lakói letelepült, földművelő életmódot folytattak. Széleskörű mezőgazdasági ismeretekkel rendelkeztek, és fő megélhetési forrásuk az irtásos földművelés volt. Hogy ez az élet- és gazdálkodásmód mennyire volt jellemző a korabeli magyarságra, adatok híján egyelőre eldönthetetlen. Annyi azonban bizonyos, az itteni mezőgazdasági eszköz- és magleletek kizárták, hogy a honfoglaló magyarság egészét nomádnak tekintsük. Bár hazai leleteink között egyelőre kevés az összehasonlító anyag, a Közép-és Kelet-európai területek feltárásai bőséges lehetőséget kínálnak erre. Ez az összehasonlítás azt bizonyítja, hogy a 10. századi borsodi település lakói a kor Közép-és Kelet-európai színvonalán éltek, és gazdálkodtak, semmiben sem maradtak el a mögött.

Nagyon valószínű, hogy a borsodi település egy 10. századi magyar előkelő központja volt. A település kutatása során azonban kitűnt, hogy Györffy György elmélete, amely szerint az ispáni várak közül több egy-egy nemzetségszék központjaként már a 10. században felépült, Borsod esetében nem igazolható. Igaz ugyan, hogy a 10. században laktak ezen a területen, ez azonban nem vár, hanem nyíltszíni település volt. Kétségtelen tehát, hogy a 11. században épült ispáni várat Borsodon egy 10. századi központ előzte meg. A kettő azonban csak helyileg azonos, közöttük nem találtunk összefüggést. Az élet nem volt folyamatos, a falu pusztulása és az ispáni vár felépítése között meglehetősen hosszú idő telhetett el.

Az ispáni vár

Az észak-déli irányban elnyúló ovális várdomb közvetlenül a Bódva partján áll, mintegy 15 méterrel emelkedik a folyó szintje fölé. Oldalai minden irányban meredek, a domb egésze déli irányban enyhén lejt. A sáncok a keleti oldalon maradtak meg legépebben. Itt körülbelül 100, a nyugati oldalon, kevésbé jó állapotban, 70 méter hosszúságban követhetők. Az északi oldalon a sáncból csak igen csekély maradványok észlelhetők, a délin viszont teljesen elpusztult, a felszínen nyoma sem látszik. A sáncok 3-5 méterrel magasabbak a vár belső szintjénél.

Az 1987-99 közötti feltárás ideje alatt 5 helyen vizsgáltuk meg a sáncot. Ebből két helyen végeztünk teljes sáncátvágást. 1988-89-ben a keleti, legépebben megmaradt sáncszakaszt, 1990-ben pedig ezzel szemben, az erősen bolygatott nyugati sáncot Nováki Gyula vágta át. Egy esetben a sánciránnyal párhuzamos metszetet készítettünk a sáncban (49. szelvény), egy másikban a sánc nyomvonalát állapítottuk meg (51. szelvény), egy továbbiban (43. szelvény) pedig a szerkezetet ellenőriztük. A két szisztematikus sáncátvágás során kitűnt, hogy a sánc szélessége átlagosan 10,5 méter volt, helyenként elérte azonban a 13 métert is. A sáncokban kétféle faszerkezetre bukkantunk. A felső szinteken a magyarországi várépítészetből jól ismert rekeszes szerkezetet leltük. A rekeszek általában 3,7 x 0,80 métereseek voltak. Az azonos irányú gerendák nem érintkeztek egymással, köztük 10-25 cm földréteget találtunk. Az átlagban 20 cm vastagságú gerendákat négyszögletesre bárdolva csapolták egymáshoz.

A keleti és nyugati sáncátvágásokban a rekeszes sánc alatt egy teljesen más faszerkezet bontakozott ki, amely 25-40 fokos eltérést mutatott a fentebbihez képest. Az előzőnél jóval kisebb, 4-8, és 6-12 cm átmérőjű, szorosan egymás mellé fektetett gömbfákból igen sűrű rácsszerkezetet hoztak létre. Ezt a sánc külső oldalán két sorban levert karók támasztották meg. Az egyes szintek közvetlenül csatlakoztak egymáshoz, csak néha lehetett megfigyelni közöttük 10-20 cm földréteget. A famaradványok észak-északkeleti irányban erősen lejtettek. A sánc alatt megtaláltuk a 10. századi település néhány objektumát is.

A további sáncmetszetekben a rekeszes szerkezet alatt nem bukkantunk rá a sűrű rácsszerkezetre. Egy helyen azonban (49. szelvény), igen jól meg lehetett figyelni, ahogy a sánc a 10. századi település két házára ráépült. A házak és a sánc között 30-70 cm feltöltődés képződött. A sáncból meglehetősen sok lelet került elő. Ezek néhány őskori töredéktől eltekintve mind az ispáni vár építését megelőző településről származtak.

Mint a fentiekből kitűnik, mindkét teljes sáncátvágásban két építési periódust lehet megfigyelni. Első periódusban a sűrű rácsszerkezetet készítették el. Ez a szerkezet az eddig feltárt korai magyar várakban ismeretlen. A rácsszerkezet funkciójára a várbelső feltárásának, illetve talajrétegtani fúrások eredményeinek térinformatikai elemzése világított rá. Kitűnt, hogy a várdombot átszelő két árok, amelyet már a 10. századi település feltárásánál is észleltünk, nem mesterséges eredetű, hanem természetes képződmények. A ma egységesnek látszó várdomb eredetileg két kisebb kiemelkedés volt. Az északi és déli dombot két mélyedés, árok, és közöttük egy plató választotta el egymástól, ezek összeépítésével hozták létre a borsodi várat. E két dombtól 100 méterre, délnyugatra helyezkedik el a harmadik, melyen a templom épült fel. Ez utóbbi sohasem tartozott a várhoz.

A várnak stratégiai szempontból ideális helyet választottak. Az itt álló három kisebb domb azonban a természet adta formájában nem volt alkalmas várépítésre. Egyenként mindegyik kicsi lett volna. Ráadásul északról dél felé haladva a dombok egyre alacsonyabbá váltak. Önként adódhatott tehát a gondolat, hogy a Bódvához, és egymáshoz közelebbi két magaslatot összekössék. A vár építése a dombokat elválasztó két, 3-3,5 méter mély árok feltöltésével kellett, hogy kezdődjön. A feltöltés megsüllyedése a várbelsőben kevésbé, a sáncoknál azonban komoly nehézséget okozhatott. Ezért lehetett szükség arra, hogy a földtöltés fölé megépítsék a sűrű, rácsszerű faszerkezetet is. Úgy vélem tehát, hogy a rácsszerkezet Borsodon a rekeszes sánc alapozása lehetett. Erre mutat a rácsszerkezetben talált gerendák mérete is. De erre utal maga a rácsszerkezet is, a váltakozó irányban, sűrűn egymás mellé fektetett gerendák sora. Az alapozásra azokon a pontokon lehetett szükség, ahol a két külön álló dombot összeépítették. A cél nyilvánvalóan az volt, hogy a dombokat elválasztó mélyedések kifutási pontjánál a sánc megsüllyedését megakadályozzák.

A két domb összeépítése során a mélyedések feltöltésére 4200 m³, a vár 430 méter területű, átlagosan 5 méter magas sáncában pedig megközelítőleg 16 500 m³ földdel számolhatunk.

A sánc másik, alapvető építőanyagát, a fát, mint láttuk, többféle méretben használták fel. A rácsszerkezetbe a természetben található módon, a rekeszesesbe viszont bárdolva, megmunkálva építették be a faanyagot. A sáncban lelt faanyagok vizsgálata azt bizonyítja, hogy az építőanyag kocsánytalan tölgy volt, amely a közeli erdőségek jellegzetes fája. A gerendák kialakításához nem öreg, vaskos törzseket, hanem 50 év körüli fákat használtak fel.

A borsodi vár 430 méter hosszú, átlagosan 5 méter magas várfalához 2270 m³ fára volt szükség. Az árkok sáncok alá eső részében megközelítőleg 630 m³ faanyagot használtak fel. A vár építéséhez, a két dombot elválasztó mélyedések feltöltéséhez, a sánc alapozásához,

valamint felépítéséhez 100 embernek 250 napra volt szüksége. Ha ehhez hozzászámítjuk, hogy az árkok feltöltését 3-6 hónapig hagyhatták ülepedni, akkor valószínűnek tarthatjuk, hogy az építési munkálatok 370 nap alatt lezajlottak. Azaz a borsodi várat körülbelül egy év alatt építhették fel.

A sánc átvágása azt is bizonyossá tette, hogy korábbi vélekedésekkel ellentétben a borsodi várnak nem volt sem őskori, sem szláv előzménye.

Mind a rekeszes, mind a rácsszerkezetben talált leletek, mint láttuk, kevés kivételtől eltekintve a 10. századi településről származnak. Ennek pusztulását, a korhatározó leletek, és a C14-es adatok alapján a 10. század negyedik negyedére, a 970-80-es évekre tehetjük. Ez az időpont egyben a várépítés post quem-je is, a vár csak ezt követően keletkezhetett. A sánc és a házak között képződött 30-70 cm vastag talaj kialakulásához viszont mindenképpen időre volt szükség. A talajképződés bonyolult folyamat, amelyben a környezet, az éghajlat, az időjárás, a növénytakaró egyaránt szerepet játszik. S bár mértékéről csak hozzávetőleges becsléseink vannak, annyi az eddigi adatok alapján valószínűnek látszik, hogy a borsodi földvár esetében adott talajnál a minimális képződési időt 50 +/- 20 évre tehetjük. A vár építésének idejére nincsenek közvetlen adataink. Közvetett bizonyítékaink azonban valószínűvé teszik, hogy a borsodi vár a 11. század első felében, 1020-1050 között épülhetett.

A várbelső területén több egyszerű házat, kemencét, tűzhelyet találtunk. Előkerült továbbá egy rangosabb épülethez tartozó, habarcsba rakott kőből épült falmaradvány is. Ez feltehetően az ispáni lak lehetett. Ettől mintegy 100 métere délre egy 8x 10 méteres területen több kovács tűzhelyet találtunk. Valószínű tehát, hogy itt állt a kovácsműhely.

Az objektumokból, illetve a vár területéről származó leleteket, kerámia, sarlók, sarkantyúk, kard markolatgomb, tör, kettős csüngő, líra alakú csat, gyűrűk stb. az Árpád-kor korai szakaszára, a 11-12. századra keltezhető. Megállapíthatjuk, hogy a borsodi vár területe a 11. század második felétől a 12. század közepéig, második harmadáig lakott volt. A leletek közül azonban hiányoznak az Árpád-kor második felére jellemző tárgytipusok, a fehér kerámia, a piros festésű edények, a hátratört nyakú sarlók, a forgó tarajos sarkantyúk, stb. Valószínű tehát, hogy a 12. század végén a település már a váron kívül helyezkedett el.

Az újabb kutatások, köztük a borsodi ásatás fényében nem bizonyult tehát időtállóan az az elképzelés, amely szerint az ispáni várak menedékhelyek voltak, és csak ideiglenesen, hadi események alkalmából laktak bennük. Az oklevelekből élénk tűnő épületek, ispáni lak, börtönök, tárházak stb., pedig a váraikon kívül helyezkedtek volna el.

A borsodi vár meglehetősen későn jelent meg az írásos forrásokban. Ispánja 1108-ban szerepel először. Magát a várat Anonymus említi, s mint látjuk, építését a honfoglalás idejére

tette, és Bors vezérnek tulajdonította. A várról hiteles oklevél 1194-ben emlékezik meg először. A 13. század folyamán a vár jobbágysai, tisztikara, és népei több oklevélben is szerepelnek. Ugyancsak több oklevél szól a várföldek eladományozásáról is. A borsodi várat 1261-ben és 1282-ben még saját várának mondta a király. A borsodi várjobbágysok pedig részt vettek az 1275-ös hadjáratban is.

Borsod 1332-ben magán kézen tűnik fel, 1334-ben pedig már csak, mint földvárnak nevezett sáncot említik.

Ismeretes, hogy a 10-11. századi földvárak módszeres kutatása a második világháborút követő években indult meg. A feltárások egyik legfontosabb kérdése az volt, hogy mikor épültek fa-föld szerkezetű váraink, illetve volt-e várépítészet a 10. századi Magyarországon. Ez utóbbi kérdésre az eddigi eredmények alapján egyértelműen nemmel válaszolhatunk. A magyarországi várépítészetre csak a 11. század elejétől van biztos adatunk.

Óriási vitát kavart a sáncátvágások egyik fontos megfigyelése, amely szerint a sáncok részben vörösre égtek ki. A kutatók egy része úgy vélte ugyanis, hogy a sáncokat a szerkezet erősítése céljából mesterségesen felgyújtották. Az eddigi feltárások azonban nem igazolták ezt az elképzelést. A sáncok „természetes” úton, azaz ostrom, vagy véletlen tűzvész során éghettek meg. Ezt az is bizonyítja, hogy egyetlen sánc sem égett át teljes egészében. A sáncokat csak akkor gyújthatták fel, ha a faszerkezetük nem volt földdel fedve. Az ispáni várakat tehát nem fa szerkezettel erősített föld sáncokként, hanem megfordítva, bizonyos szintig földdel föltöltött fa váranként képzelhetjük el.

Említettük, hogy a borsodi vár a 11-12. században lakott volt. Ez több más ispáni várról ugyancsak bebizonyosodott. A várakban az egyszerű házakon kívül rangosabb épületek is álltak. Az előkerült leletek pedig azt bizonyítják, hogy a korabeli társadalom mindenféle rendű és rangú tagja élt ezeken a helyeken, illetve a kereskedők is megfordultak bennük. A már eddig feltárt épületek alapján is valószínűsíthető tehát, hogy az ispáni várak nem egyszerűen lakottak, hanem a korszak kiemelkedő jelentőségű központjai voltak. Közismert, hogy a magyar „város” kifejezés a „vár” szóból származik. Joggal tekinthetjük tehát az ispáni várakat legkorábbi városainknak.

Ugyancsak Györffy elméletére visszavezethető kérdéskör az ispáni várak elavulásának ideje. Bár az elmúlt harminc évben sok bírálat érte Györffy teóriáját, abban mindenki egyetértett, hogy az ispáni várak a tatárjáráskor elveszítették jelentőségüket, korszerűtlenségüket éppen ez bizonyította be. Legutóbb Bóna István egyenesen annak a véleményének adott hangot, hogy csak azok a várak éltek túl a mongol inváziót, amelyeknek sáncát kőfallal erősítették és magasították meg. Írásos forrásaink azonban azt bizonyítják,

hogy ispánsági váraink, és hadinépük a tatárjárás idején derekasan helytállt. A tatárokkal szembeni ellenállás fő központjai túlnyomórészt a régi típusú ispánsági várak voltak, és csak nagyon kevés közöttük az új típusú magánvár. A helyi védelem centrumai egyben a várszervezet központjai voltak. A királyi várszervezet, és az ispáni várak tehát nem semmisültek meg a tatárjárás során. Ezt bizonyítják a 13. század második felének katonai eseményei is. Ezekben több megyeszékhely hadakozói rész vettek. Mint láttuk, köztük voltak a borsodiak is. Valószínű tehát, hogy korai megyeszékhelyeink nem hadászati korszerűtlenségük miatt veszítették el jelentőségüket. Hanyatlásukban közrejátszottak a korszak gazdasági-társadalmi folyamatai.

A borsodi ispánsági vár templomai és temetője

A várbelsőben, az északi domb kisebb kiemelkedésén egy íves szentélyzáródású, nagyméretű templom alapjait bontottuk ki. A templom alapozásából jórész kitermelték a köveket, csak a földdel kevert, meszes, habarcsos, apróköves betöltést találtuk meg benne. Az eredeti, habarcsba rakott, szabálytalan alakú, kemény mészkőből álló alapozás csak a templom két vállánál, illetve a szentélyben két kis szakaszon maradt meg. Az alapozási árok szélessége és mélysége változó volt. A hajó keleti egyharmadában két, az oldalfalak síkjából kiugró, és két további, a templom belsejében, az előbbiekkal egy vonalban elhelyezkedő pillér került elő. Helyzetük alapján egy-egy, a diadalív előtt elhelyezkedő kápolna nyomainak tarthatjuk őket. Az oldalfalak síkjából kiugró pillérpárt találtunk a nyugati záró fal közelében is. Ezek tarthattak karzatot, de szolgálhattak a keresztleletlenek, később pedig a nyilvánosan vezeklők hajón belüli helyének elválasztására is. A templom teljes külső hossza 18 m, belső hossza 16 m. A hajó külső szélessége átlagban 10, míg a belsőé 8 m volt. Szentélye a félkörhöz közelít, amelynek külső sugara 2,9, a belső pedig 2,2 m. Átépítésre, bővítésre utaló nyomot nem találtunk.

A templomon több alaprajzi szabálytalanság is megfigyelhető. Ez nem szokatlan jelenség a románkori épületeken. Annyi bizonyos, esetünkben az alaprajzi szabálytalanságok oly mérvűek, hogy azoknak feltétlenül meg kellett látszania a felmenő falakon is. A borsodi templom felmenő falairól ezen kívül semmiféle adatunk sincs. A vár területén viszont több helyen is találtunk homokkőből faragott kváderkő-töredékeket. Feltehető, hogy a falakat ezekből építették, esetleg ezekkel burkolták.

A templom északi oldalfalának alapozási árka mellett, némi omladékot is leltünk, ennek bontása során egy vállába kovácsolt fülű, rézdrót berakásos kengyel, valamint egy Salamon király (1063-1074) által veretett ezüst denár látott napvilágot. Nemcsak az érem, hanem az analógiái alapján a 11. század második felére keltezhető kengyel is azt bizonyítja, hogy a templom ebben az időben már fennállt.

Templomunk legközelebbi párhuzamait azokban az épületekben lelhetjük fel, amelyek korai megyeszékhelyeinken, és esperesi központjainkban álltak. Noha alaprajzuk több kisebb részletben eltér, méretük olyannyira egységes képet mutat, hogy azt a korszak rangban középszintű egyházaira jellemzőnek tekinthetjük.

A fentiek értelmében valószínűnek látszik, hogy a borsodi vár belsejében napvilágot látott templom a megye egyházi vezetését ellátó esperes székhelye lehetett. Erre nemcsak helyzetéből, hanem az esperesi templomokkal egyező méreteiből is következtethetünk. De ezt bizonyítja a templom körüli temető hiánya is. Mindezt nem volt régészeti nyoma annak a feltételezésnek, miszerint az egyházszervezés során az ispáni székhelyek mellett létrejött megyeségyházak, ecclesia parochialisok, és a megyeszékhely lakóinak lelki gondozását ellátó ecclesia baptismalisok feladatköre elvált volna. Borsodon azonban ezt több adat is bizonyítja. Az esperesi templom mellett sikerült ugyanis feltárnunk egy másik templomot is. Ennek maradványaira a vár sáncain kívül bukkantunk rá.

A vár sáncától délnyugatra, 100 méterre elhelyezkedő kisebb dombon, egy mai formájában a 18. század végén épült templom áll. Arra, hogy e templomnak Árpád-kori előzménye is lehetett, már az 1926-os ásatás eredményei is utaltak. Az általunk végzett feltárás pedig egyértelműen bebizonyította, hogy itt egy korai templom állt, amelynek részleteit a református templom tornyának északi oldalán láttak napvilágot. E templomnak csak kis szakaszát, északi falát, északnyugati sarkát tudtuk feltárni. A többi részlete a barokk templom alatt helyezkedik el. Sorsát az írásos forrásokban fellelhető meglehetősen szórványos adatok alapján követhetjük nyomon. Az 1334-es oklevélből kitűnik, hogy védőszentje Szent Lőrinc volt. Az Árpád-kori kőtemplom a 16. század végén pusztulhatott el, amikor a török támadások következtében falu is lakatlanná vált.

Az előkerült templom körül nagykiterjedésű temető helyezkedik el. Sírjai közül 77-et bontottunk ki. Így a temető teljes kiterjedését nem tudtuk meghatározni. Mindössze az látszik bizonyosnak, hogy hosszú időn, mintegy hét évszázadon keresztül temetkeztek ide. A feltárt temetőrészletben koporsó-famaradványokat nem találtunk. Jól meg lehetett viszont figyelni, hogy a halottak egy részét lepelbe csavarva temették el.

A sírok megközelítően kelet-nyugati tájolásúak volta, ezzel ellentétes fektetés nem fordult elő. A csontvázak többsége háton fekvő, nyújtott helyzetű volt. A feltárt temetőrészletben meglehetősen sok babonás szokásra utaló jelenséget tudunk megfigyelni (hasra fektetés, öv megoldása, éles vastárgy sírba helyezése). E cselekedetek közös mozgatórugója a hazajáró, vámpírrá váló halottól való félelem.

A kibontott 77 sírból 14-ben találtunk különféle tárgyakat. Ezek, leszámítva egy nagyméretű vaskést, mind viseleti tárgyak, hajkarikák, övcsatok voltak. Szórványként előkerültek még durván megmunkált sírkövek, valamint egy II. Béla király (1131-1141) által veretett denár is.

A temető leletei kivétel nélkül Árpád-koriak, a hajkarikákat a 11-13. század közé keltezhethetjük. A temető egyik legkorábbi lelete a 67. sírban napvilágot látott nielló díszed, líra alakú bronz csat. A típusról Németh Péter, és nyomában a korábbi kutatás úgy vélekedett, hogy Baltikumi eredetű, és egy, a fejedelmi udvarban szolgáló rusz-varég eredetű harcoshoz köthető, annak személyes tulajdonaként került a 10. században a Kárpát-medencébe. A csatok párhuzamait összegyűjtve azonban megállapíthatjuk, hogy a hasonló jellegű darabokat a 11. század második felében, a 12. század elején használták. Feltehető tehát, hogy a magyarországi darabok sem korábbiak ezeknél. A baltikumi eredetnél pedig sokkal valószínűbb, hogy steppei, esetleg besenyő körből származnak. Az is elképzelhető azonban, hogy kereskedelmi áruként kerültek Európa egymástól igen távoli vidékeire.

A feltárt temetőrészletből 101 egyénhez tartozó csontmaradványt gyűjtöttünk össze. A népesség tisztán europid jellegű, és nem különbözik az Északi-középhegység Árpád-kori lakóitól. Az egyetlen kivétel a 67. sírban nyugvó, a nielló díszes líra alakú bronz csattal eltemetett férfi volt. Ez embertani szempontból jelentősen különbözik a többi férfitől, idegen, keleti eredete valószínűsíthető. A csontanyag vizsgálata során több olyan csonttörést tudtak regisztrálni, amelyek leggyakrabban a fejre mért ütések elhárítása során keletkezhetnek. Feltehető tehát, hogy a temetőben elhantoltak nem élhettek békés körülmények között. A nemek kiegyenlített aránya, és a felnőttekkel csaknem azonos számú gyermeksír egyértelműen arra mutat, hogy itt nem egy túlnyomórészt férfiakkól álló, katonai kísérettel, helyőrséggel, hanem családi kötelékben élő népcsoporttal állunk szemben. Hogy azonban ez a népesség katonáskodott is, azt jól mutatják a sérüléseik.

Nem kétséges tehát, hogy a borsodi vár sáncán kívüli templom a várnépeké volt, a körülötte elhelyezkedő temető idáig feltárt sírjaiban pedig ők és családtagjaik nyugodhattak. Ezt nemcsak az antropológiai vizsgálat fentebb idézett megállapításai, hanem az a tény is bizonyítja, hogy ugyanebben az időben, e templom körüli temető mellett létezett a helyi

közösségnek egy másik temetője is. A feltárt templom- és temetőrészlettől mintegy 500 méterre délkeletre ugyanis két ezüst bordázott S-végű hajkarika és egy elkalapált végű, három ezüst szálból sodrott gyűrű látott napvilágot. Ezeket a leleteket jelenlegi tudásunk szerint a 11. század végénél korábbra nem keltezhetjük. S mivel a templom körüli temető legkorábbi leletei is ebből az időszakból valók, nem gondolhatunk másra, minthogy Borsodon a templom körüli, és soros temetőt a 11. század végén legalábbis egy ideig, párhuzamosan használták. Az újabb kutatások rávilágítottak, hogy nem Borsod az egyetlen olyan hely, ahol a két temetőtípus egymás mellett létezett. De esetünkben nem igazolódott be az a feltevés sem, amely szerint a központokban minden bizonnyal már a 10. század végén sem csak az előkelők, hanem a szolgák, és a szegényebb néprétegek sem temetkeztek pogány módra. Sokkal valószínűbb Györffy György elképzelése, amely szerint „A harcos jobbágyok mint a köznéptől idegen elnyomók nem temetkezhetek a helyi közösség pogány rítusokat őrző temetőjébe. Mint a keresztény rend bevezetésének ”rendőrei” igen korán keresztény módon kellett temetkezniük. Valószínűleg velük indult a templom melletti ló nélküli temetkezés.” Igaz, hogy Borsodon ez a Györffy által föltételezettnél egy évszázaddal később történt.

Hogy a borsodi ispánsági várban éltek idegen eredetű, nagy valószínűséggel besenyő népelemek, azt a líra alakú csattal, és viselőjével kapcsolatos észrevételeinken kívül további két tárgy is bizonyítja. Ezek egyike az esperesi templom mellett lelt kengyel. E vállába kovácsolt fülű kengyeltípus eredete Közép-Ázsiában kereshető. Kelet-Európában ez a forma a 11. századig ismeretlen volt. Ez az úgynevezett „besenyő-úz, csornije klobuki” típus. A magyarországi régészeti anyagban való első feltűnésük - a történeti adatokat figyelembe véve - minden bizonnyal a besenyők megtelepedéséhez köthető.

A másik tárgy egy csukló nélküli, merev szájvasú, úgynevezett rúdzabla. A típus kialakulása a 10-11. századra tehető, elterjedését egyértelműen besenyőkhöz, úzokhoz, illetve a fekete süveges csoporthoz kötötte az orosz kutatás. A kengyel és a zabla besenyőkhöz való kötését nemcsak a tipológiai megfontolások és a leletek kora, hanem az is indokolja, hogy Borsod vár körül feltétlenül számolhatunk besenyő népelemek megtelepedésével. Ezt a vár közelében, tőle északra és délre mind a mai napig megtalálható két Besenyő nevű falu is bizonyítja. A kutatók egyöntetű véleménye szerint a helynévadásnak ez a formája a magyar környezetbe került, szigetszerűen létrejövő besenyő településekre utal, amelyeknek egy része, különösen az ispáni várak közelében található falvak, az államalapítás során keletkezettek.

A besenyők Magyarországi betelepülésének legnagyobb hullámát 1055 utánra tehetjük. Mindez nagyon valószínűvé teszi, hogy a borsodi vár jobbágysai között a 11. század végén frissen beköltözött besenyő harcosok is voltak.

A borsodi ispáni várban, illetve a sáncain kívül feltárt templomot Borsod megye két legkorábbi egyházának tekinthetjük. Az előkerült leletek egyértelműen azt bizonyítják, hogy a 11. század végén már mindkettő fennállt, és feladatkörük jól elkülönült. A rendelkezésünkre álló adatok szerint, több más ispáni központhoz hasonlóan Borsodon is volt esperesi székhely, amely az egi egyházmegyéhez tartozott. Esperesét először 1245-ben említik.

A borsodi ispánsági székhely templomainak vizsgálata részben igazolta, részben megcáfolta a korábbi feltételezéseket. Megerősítést nyert, hogy az esperesi templomok magukban az ispáni várakban, nem pedig azon kívül helyezkednek el. Az esperesi templomok körül feltárt temetők azt bizonyítják, hogy e korai egyházi központok sok esetben plébániai funkciót is betöltöttek, a feladatkörök korántsem váltak el oly egyértelműen, mint ahogyan feltételeztük. Úgy tűnik, hogy az esperesi templomok csak abban az esetben lehettek valóban ecclesia parochialisok, vagyis a térítést, egyházszervezést, és felügyeletet ellátó megyésegyházak, ha az ispáni székhelyen velük párhuzamosan már fennállt egy másik, a vár, illetve a váralja település népeinek lelki gondozását ellátó ecclesia baptismalis is.

Utóélet

A borsodi várról, mint láttuk, igen kevés írásos adattal rendelkezünk. 1332-ben Borsod falu magánkézre kerülése után a várról többé nem szólnak forrásaink. Annál meglepőbb tehát, hogy a 16. század második felében Borsod ismét várként jelent meg. Borovszky Samu Borsod megye monográfiájában a következőket írta: „A mint a török beütések gyakoriakká váltak, a vármegye területén megszorodott a kastélyok száma is. Az 1550-es évek derekán az ősi Borsod vár romjainak helyén Bebek Ferencz építtetett kastélyt, de ezt Balassa Zsigmond bevette s fölégette.” A borsodi castellumról egy 1568-ban kelt tanúkihallgatási jegyzőkönyvből értesülünk. A castellum felégetéséről szóló híradás azonban tévedésnek bizonyult, amelyet maga Borovszky indította el. Az eredeti tanúkihallgatási jegyzőkönyvből ugyanis kitűnik, hogy az ostrom során nem a castellumot, hanem az alatta elhelyezkedő a malmot gyújtották fel.

Borovszky tévedése természetesen nem jelenti azt, hogy kételkednünk kell a tanúkihallgatási jegyzőkönyvben elmondottak hitelességében is. Már csak azért sem, mert 1992-1994 között a vár északnyugati oldalán, közvetlenül a sánc mellett, illetve részben a leomlott sánc alatt feltártuk ennek az épületnek több maradványát. Az alapozásmaradványon egy I. Ferdinánd által 1544-ben Körmöcbányán veretett denárt, közelében pedig egy köpüs

szárú zablát leletünk, amelyet ugyanerre az időre keltezhetünk. A castellum felszereléséhez tarozhatott az a későközépkori leletanyag is, amelyet a várban több helyen szórványként leltünk. A castellum építési idejére csak a régészeti leletek és a történeti adatok összevetéséből következtethetünk. Az alapozáson talált érem 1544-es dátuma a terminus port quem, ennél korábban nem épülhetett. Ante quem-ként pedig Bebek Ferenc halálának időpontját vehetjük, amely 1558-ban következett be. Még tovább szűkíthetjük ezt az időtartamot, ha meggondoljuk, hogy Fülek elvesztése, 1554 után Bebek Ferenc ismét a Szapolyai párt híve lett, érdeklődése Erdély felé fordult. Lengyelországban, Erdélyben, Isztambulban járt, így feltehetőleg keveset tartózkodott Borsod megyei birtokain. Valószínűnek tarthatjuk tehát, hogy a borsodi castellum 1544 és 1554 között épülhetett. 1568 után a castellumról nem hallunk többé. Ám a II. József-kori ország leírás megemlíti, hogy a falu határában egy domb található, amelyen egy valamikori kastély állt.

A borsodi várnak fontos szerepet tulajdonít a Bocskai szabadságharcban Négyesi Lajos. Bocskai és Basta levelei alapján az 1604. november 25-28. között lezajlott edelényi csatát a Ládbesenyő és Borsodvár közötti terepszakaszra helyezi. Úgy véli, hogy a csatáról fennmaradt, Wilhelm Peter Zimmermann által készített rézkarc hitelesen ábrázolja a csata helyszínét. Az árokkal és sánccal körülvett települést a borsodi földvárrel azonosítja.

A vár egy 1708-as iratban szerepel újra. Ekkor már semmiféle középkori épület nem állt a váron, s megkezdődött az a folyamat, amelynek során a falu ide is felkúszott, és a várat házhelyekként kezdte hasznosítani. Ezt jól mutatja egy, a 18. század végén készült térkép is, amelyen már több ház is ábrázoltak a vár területén. Különösen érdekes, hogy a sáncokból ekkorra már csak annyi maradt meg, mint amennyit napjainkban is láthatunk. A sánc nagy részét tehát nem az újkorban, a falu betelepülésével, hanem valószínűleg a castellummal, illetve a faluval együtt a török kori harcok idején pusztították el.

A szerző témában megjelent publikációi

Wolf Mária: Előzetes jelentés a borsodi földvár ásatásáról (1987-1990). Vorläufiger Bericht über die Ausgrabung der Erdburg von Borsod (Grabungen 1987-1990.) JAMÉ 30-32. (1992) 393-442.

Wolf Mária: Die Gespanschaftburg von Borsod (Grabungen 1987-1993) ActaArchHung. 48. 209-240. 1996.

Wolf Mária: Edelény-Borsod earthen fort. In: The ancient Hungarians. Ed.: Fodor István-Révész László- Wolf Mária- M. Nepper Ibolya Budapest 1996. 417-423.

Wolf Mária: A földvárkutatás jelenlegi helyzete. A borsodi földvár. Die Gegenwärtige Lage Erforschung der Erdburgen, die Borsoder Erdburg. HOMÉvk. XXXVII. (1999) 315-328.

Wolf Mária: Der Burgwall von Borsod. In: Europas Mitte um 1000. Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie Band 2. Hrsg.: Alfried Wiczorek und Hans-Martin Hinz Stuttgart, 2000. 588-592.

Wolf Mária: 10. századi település Edelény-Borsodon. Eine Siedlung aus den 10. Jahrhundert in Edelény-Borsod. In: Népi építészet a Kárpát-medencében a honfoglalástól a 18. századig. Szerk.: Cseri Miklós-Tárnoki Judit Szentendre (2001) 127-156.

Wolf Mária: Adatok 10. századi edényművességünkhöz. A borsodi leletek tanúságai. Informationen zu unseren Töpferkunst des 10. Jahrhunderts Die Lehre der Funde in Borsod. HOMÉvk. XLII. (2003) 85-108.

Wolf Mária: Niello díszes bronz csat Edelény-Borsodról. Niello geschmückte Bronzeschnalle von Edelény-Borsod. HOMÉvk. XLIII. 2004. 139-161.

Wolf Mária: Ecclesia baptismalis, ecclesia parochialis. A borsodi ispánsági vár templomai. Ecclesia baptismalis, ecclesia parochialis The churches of the ispán's castle at Borsod. In: A középkori templom körüli temetők kutatása. OH VI. Budapest (2005) Szerkesztette: Ritoók Ágnes -Simonyi Erika 131-141.

Wolf Mária: Egy ispáni vár utóélete. Borsod a 16-18. században. Das Nachleben einer Gespanschaftburg: Borsod im 16.-18. Jh. in: „Gondolják, látják az várnak nagy voltát...” Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére. Szerk.: Kovács Gyöngy-Miklós Zsuzsa. Budapest 2006. 291-301.